

**ГЕРОВИЯТ ПРЕПИС НА „ИСТОРИЯ СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА“,
ИЛИ ЗА ЗНАЦИТЕ НА ИСТОРИЧНОСТТА
И ОСЪЩЕСТВЕНИЯ ЕЗИКОВ КОНТИНУИТЕТ***

Мариана Куршумова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**N.GEROV'S COPY OF SLAVONIC-BULGARIAN HISTORY,
OR ON SIGNS OF HISTORICITY
AND ACTUAL LINGUISTIC CONTINUITY**

Mariana Kurshumova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The subject of the article is a late transcript of Paisii Hilendarski's Slavonic-Bulgarian History made by Naiden Gerov. Analyzed are the language differences between this transcript and the source text – Hariton 2 and other manuscripts of the same genealogical line.

Key words: Paisii Hilendarski, Slavonic-Bulgarian History, history of letters, Naiden Gerov

„История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски е текстът, в който възрожденската ни интелигенция разпознава знаците на националната ни историческа идентичност (разбирана като историческа памет и езикова традиция) и ги превръща в лостове, чрез които тя застава в позиция на езиков строител и извежда българското етническо общество до национална консолидация и идентификация. Съкровената заръка на Хилендарския монах историята му да бъде преписвана, за да не се „погуби“, поставя началото на феномена *преписи*, в

* Статията е част от проекта „От идеята за историята към националното, космополитното и глобалното: преписи и преправки на „История славянобългарска“ от Паисий Хилендарски и културноидентификационните модели на XVIII – XXI век“ към ФНИ на ПУ „Паисий Хилендарски“.

които историчността се преработва, допълва, променя съобразно с новите нужди на живота. Разбирането за неотменимата връзка между текст и съвремие кара преписвача Паисий Николаевич Рилски през 1825 г. да замени повелята на предходника си с желанието тя „да се умножи“. Така Паисиевият текст заживява свой живот, има своя история, в която се отразяват и различните етапи от българското езиково развитие.

Наблюденията на поколения паисиеведи над преписите на „История славянобългарска“ са свързани с трудната задача да се изгради и проследи генеалогията в тях, като опора се търси в съдържателните маркери на текста (Начов 1894; Златарски 1899; Стоянов 1962; Ангелов 1966; Радев 2012; Кръстева 2012, 2013 и др.). Липсата на езиково-текстови анализи се попълва с изследвания от най-ново време (напр. Тошева 2009; Радева 2012, 2013; Караджова 2012; Тончева 2012; Николова 2012; Кемалова 2012 и др.).

Настоящото изследване има за обект един от късните преписи на „История славянобългарска“, чийто автор е Н. Геров. Той бе издаден фототипно за първи път през 2012 г. Оригиналът се съхранява в ръкописната сбирка на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София, БИА, ф. №22 (Найден Геров), оп. I, а. е. 622, л. 1 – 70. За съществуването на този препис за първи път споменава Маньо Стоянов в своята студия „Преписи на Паисиевата „История славянобългарска“ от 1962 г. Още тук са въведени, макар и малко, но важни, сведения: текстът е Геров автограф; писан е в Пловдив в началото на 60-те години на XIX в.; ползва за извод Втората Харитонова преправка; незавършен е; езикът му е **новобългарски** (Стоянов 1962: 592). Позовавайки се на тази информация, през 1966 г. Боню Ангелов в бележка под линия отбелязва, че е научил за Геровия автограф, но той не го изследва (Ангелов 1966: 60). За първи път академично научно изследване предлага Мила Кръстева в академичната студия към фототипното издание на Геровия препис (Кръстева 2012). Предложеният от нея литературноисторически паспорт на Геровия препис се явява една сериозна, научно аргументирана и фактологично доказана основа за „навлизане“ в текста. С оглед на целите на нашето изследване ще посочим някои от компонентите на „легитимацията“ на автографа:

- Геровият препис е част от родословното дърво на „История славянобългарска“ в следния вид:

Геров препис → Втора Харитонова преправка¹ → Първа Харитонова преправка → Поп-Йоанова преправка → Рилска преправка².

- Н. Геров е притежавал Втората Харитонова преправка (подробно относно доказателствата за това вж. Кръстева 2012: 155 – 160).
- Геров създава преписа в Пловдив преди 1853 г., когато е учител в Пловдивското класно училище и от който период в архива му са намерени ръкописни записки на учебници по история.
- Геров е „копирал“ Втората Харитонова преправка изключително внимателно и почти дословно.

Настоящото изследване цели: да представи особеностите в езика на Геровия препис (ГП) чрез разликите, които се установяват при съпоставката с текста на Втората Харитонова преправка (Х2), Първата Харитонова преправка (Х1), Поп-Йоановата преправка (ПЙ) и Рилската преправка (РП)³; да анализира основанията за присъствието им; да разгледа възможните причини за създаването на преписа, времето на неговото написване.

В нашата работа ще привлечем почти всички ръкописи от родословието на Рилската преправка за целите на съпоставката. Проследяването на езиковите връзки между текстове от една генеалогична линия дава възможност да се видят реализации на езикови идиоми от различни носители на книжовния български език, които разпознават възможността да включат в „отворения“ текст на Паисиевата история своята представа за престижен езиков код. Едновременно с това константността на Паисиевия текст, неговата ниска вариантност като съдържание позволява всеки следващ препис да развие тенденциите, които водят до изграждането на общобългарска книжовна писмена практика. Така могат да се проследят важни моменти от развитието на книжовноезиковата ни система през Възраждането чрез делото на

¹ Споделяме мнението на М. Кръстева за наложителността да се използва коректна и еднозначна терминология при назоваването на производните от „История славянобългарска“ текстове. В изследването си използваме нейните наименования като условни заглавия.

² За осмислянето на РП като вид „съавторство“ между Паисий Хилендарски и Спиридон Рилски, поради което тя е част от наследството за всеки от тях, вж. Радев 2012.

³ В представената актуализация на базисната информация за преписите на ИС от М. Димитрова и Д. Пеев сравняваните текстове са от група D1, която включва компилации (преработки/преправки), изхождащи от Рилската преправка (Рилски царственник / Рилска преработка / сглоба / компилация) (Димитрова, Пеев 2012: 60 – 62).

всеки следващ преписвач, който продължава работата на своя предходник и в известен смисъл влиза в ролята на негов редактор.

Графични и правописни черти

Графиката на ГП е гражданска кирилица, като са запазени графемите **ѡ, і, ѡ, ѡ**. В ръкописите на РП, ПЙ, Х2 и Х1 графиката е църковнославянска, поради което присъстват всички нейни графични компоненти: съответното начертание на буквите, наличието на няколко синонимни букви за един звук (за гласните **[о, у, и]**), системата от надредни знаци, буквеното означаване на числата.

Геров изоставя различните букви за гласна **[о]** – **ѡ, о**, и употребява само буквата **о**. Съпоставката с другите ръкописи показва последователната употреба на другите две графемии (а дори и т.нар. широко **о**) във всички тях, като липсва нормативност при избора им.

Изоставени са синонимните букви **ѡѣ, ѡ** за гласна **[у]** и се употребява само **у**. В сравняваните ръкописи употребата на двете графемии е според църковнославянската норма – **ѡѣ** се пише в началото на думата, а **ѡ** във всички други позиции.

Буквата **ѡ** и **ѡ** последователно са заменени от Геров с **я**. В съпоставяните ръкописи при употребата на двете графемии се следва църковнославянската правописна норма (**ѡ** се пише само в началото, а **ѡ** в средата и в края). Тя присъства по-последователно в РП, Х1 и Х2, докато в ПЙ има множество примери, в които **ѡ** се заменя с буква **я** – земля (6)⁴, щосѡ (3), ѡставѡ (2), оставѡвашѡ (2). Не е спазено и правилото за разграничаване на омофоните ѡзыкѡ (народ) и ѡзыкѡ (език).

Буквите **ѡ** и **ѡ** се заменят взаимно без наличие на установени зависимости. Такова е положението и в другите текстове, където могат да се намерят примери за тяхната етимологична употреба според църковнославянските правила, но и думи, които ясно отразяват колебанието в употребата им и смесването им, което се наблюдава както в новобългарските дамаскини, така и в ранната новобългарска книжнина.

(РП) – показаты, прочтаты, ѡбогатишысѡ, малимѡ, ныхѡ, дщери, най сылны;

⁴ При описанието на примерите в скоби поставяме номера на листа от съответния ръкопис, графиката на примерите от РП, ПЙ, Х1, Х2 е нормализирана.

(ПЙ) – показати, прочтати, ѡбогатишисѧ, малымъ, нихъ, дашеры, най силни;

(X1 и X2) – показати, прочтати, ѡбогатишисѧ, малимъ, нихъ, дашеры, най силни;

(ГП) – показати, прочести, обогатишися, малымъ, ныхъ, дщери, най славни.

Буквата *і* се употребява в позиция пред гласна – в наставката *-іе*, пред *й* – писанія, деянія, житія; в собствените имена Димитрія, Евтимія, Василій; среща се и в отделни думи: історія; за смисловото разграничаване на лексикалните омоними *міръ* (свят, вселена) и *миръ* (примирие, покой). Употребата на графемата *і* (извън ударение тя се пише *ї*) е налице в същите случаи и в съпоставяните ръкописи, като тя често заменя някоя от другите графемии за гласна [*и*], без да се обвързва с последователност или закономерност.

Буквите *ѣ* и *ь* се употребяват само в краесловие без звукова стойност. Такава е тяхната употреба и в съпоставяните ръкописи. В РП например почти липсва коректна за книжовната норма употреба на краесловен *ь* – мѡдрость, но и скѡдость, кесарѣ, непрельщайсѧ. Още по-редки са примерите за употреба на *ь* в ПЙ – кесарь, лѡвѡ, не прелщайся.

Буквата *ѣ* се употребява на етимологичните *й* позиции в думите. Нейното идентично присъствие в другите текстове показва трайна тенденция, наследена още от среднобългарския език и закрепена от новобългарските дамаскини.

Буква *з* заменя характерната *ѡ*, която присъства в думата *зѡло*, *злымъ* съответно *ѡѡлѡ*, *ѡлимъ/ѡлымъ* в РП, ПЙ, X1, X2.

В ГП възвратното местоимение *ся* се изписва последователно като фонетична дума, когато е в постпозиция – случится, срамятся, но когато е в препозиция, се изписва разделно – да ся нарекатъ. Съществуването на фонетични думи и от друг тип в РП, ПЙ, X1, X2 е редовно явление, като тяхната употреба е по-последователна в РП – молювы (срещу молю вы в другите текстове), слѡчитсѧ, щознають, порода, неса имали, многоса.

В своя препис Геров развива всички титли, а при случаите с паричик на мястото на **ъ** при предлозите **в, с** възстановява краесловния **ъ**.

Интересно графично решение на Геров е да изписва несъкратени форми с една или няколко букви над думата като надредни – **м, х** (глаголни окончания). Пример за подобно графично решение е често срещано в съпоставяните ръкописи, но позициите не се копират в ГП.

В отличие от другите текстове Геров използва почти винаги **главна буква** при изписването на собствените имена, думата Бог и всички нейни производни, народностните имена, включително Болгари, и когато името е част от съставни изрази – отечество Болгарскому, цари Болгарскими, Болгарскаго рода, наши Болгарски цари.

Буквата **Ѧ** е запазена в собственото име **Ѧеофана**, докато в името на Евтимий Търновски гръцките букви **ν** и **ϕ** са заменени с **в, т** и **и**.

Геров употребява **двойни съгласни** в примерите – врученныхъ поданныхъ, които имат същия графичен вид в предхождащите ръкописи. В отличие от тях той изписва с двойна съгласна думите: искусство (4), Руссовъ (25), но пък запазва единична съгласна при одолъно (74), внутреная (105), исекли (77).

Частиците за сравнение Геров изписва разделно, като над частицата **по** поставя ударение, графично решение, което не е налице в сравняваните ръкописи.

Изоставянето на църковнославянската графика и подмяната ѝ с гражданска кирилица е в съответствие с езиковите идеи и реализации на Н. Геров. В част от неговите графични решения разпознаваме близост със собствената му практика – при двойните съгласни, употребата на главна буква, ударението върху сравнителната частица **по**, включването на краесловен и голям, и малък ер, замяната на неизползваната вече буква **ѡ**, отпадането на цялата система от надредни знаци.

Правилата за употребата на синонимните букви за гласна [**и**] от Геровия модел намират реализация в изследвания текст, без да е налице тяхната задължителност и повсеместност.

Възстановена е етимологично вярната графема – **четыре, три, njihни** (11), **триста** (37), **тыя** (46), **оныя** (64), **помыслимъ** (73), **монастыря** (80), **покрыти** (81), **хытаръ** (83).

Голяма част от заменените графемите от посочената група са обвързани с правилото за падежно разграничение в окончанието за мн.ч. при имената от м.р. – Маджари (71) (Им. п.), на Маджары (72). Липсва обаче последователност както в направените промени, така и при

непроменените именни групи със същите граматични показатели и техния графичен вид.

Много по-последователен е Н. Геров при употребата на буква **ы** след **к, г, х** и на буква **и** след **ц**, правило, изцяло подкрепяно от него – Турци, Гречи (15), Македонци (29), внуци (86); други (14), тяжкы (41), патрикы (58), грекыню (79).

Етимологичната краесловна мекост обяснява и замени на **ы** с **и** в примери като цари (75), крали (25), части (134), дщери (142), монастыри (104).

Азбуката, която виждаме в ГП, не отразява в цялост Геровия модел. Макар сам да употребява и да препоръчва буква **ѡ**, тук тя е изоставена. Липсват характерните за епохата и предпочетени от него **ѡ** и **ѡ̄**. Следва традицията на извора си и запазва като фонетични думи възвратните глаголи, но такъв е техният правопис и в руския език. Като жест към графичната традиция може да приемем включените титли (в тези примери той не следва източника си), надредното изписваме на отделни букви от думите (по модела на X2, но не в същите позиции), честата употреба в края на реда (без да е знак за пренасяне на част от думата) на символа **~**, който отсъства в X2 и който по наше мнение е може би употребен единствено за украса (характерна за ръкописната ни традиция).

Фонетични особености

В ГП отсъства фонемата [ѡ]. В зависимост от нейната етимология се използва **о** като рефлекс от **ѡ**, **у** като рефлекс от **ѡ** и **е** като рефлекс от **ѡ** – **будеть**, **вопросити**, **возможеши**, **содержавати**, **судбы**, **пути**, **собирати**, **мудрыхъ**, **данокъ**, **супружество**, **перво**, **крестили**, **Грекъ**. Същите са основните застъпници и в РП, ПЙ, X1, X2. Интересно е да посочим, че в Зографската чернова срещу много от същите примери стоят думи с **ѡ** – **возможеши** (1r) // **возможе(и)ши** (в останалите текстове).

Все пак в целия текст има двадесетина случая, в които фонемата [ѡ] е налице. В някои от тях основание за нейната поява може да се види в съществуването ѝ в X2, където тя е представена чрез буква **а** с надредна чертица, но някои не намират подобна подкрепа – **смръть** (28), **гръци** (43), **кръсти** (60), **пръвый** (15), **мръсны** (14), **натъкнали**

(61), нареклъся (95), хытъръ (101), сръбскому (121), Тръново (132), Вълка (35), Влъка (138), нѣкъкъ (98), изсѣклъ (103).

Редукцията на широките неударени гласни отсъства като фонетична особеност в ГП. Съпоставката с РП, ПЙ, Х1, Х2 недвусмислено потвърждава присъствието на промяната **о : у** и **е : и** в тях, без да е закономерно фонетично явление. Във всички тези позиции при ГП е възстановена широката гласна – **частъ**; **противъ**; **можиши**; **хоциши** (РП) / **хоцеш** (ПЙ); **навикнеши** (РП) / **навикниши** (ПЙ) // **често**, **противо**, **можеш**, **хоцеш**, **навикнеши** (ГП).

При замяната на гласни Геров се съобразява и със смисъла на думата, така възстановява точната фонетично и графично лексикална единица: **пренесать** (73 +**престоль** свой въ Болгарію) – Геров сам задрасква първоначалната **и** и отгоре поставя **е**; **приложилъ** (96 +**имъ** села и метохы), **преживели** (133).

Налице е и обратната замяна: възстановена е правилната тясна гласна – **укоризну** (72) **’уко**р, **презрение**, **дързост’**; **запустилъ** (77); **сугубо** (83) **’двойно’**; **планины** (145), **купували** (88).

Мекостта на съгласните пред глаголните окончания в сег.вр. 3 л. мн.ч. е последователно прокарана – **любятъ**, **хулятъ**, **срамятса** (7). Срещу тези примери резултатите са различни в съпоставяните ръкописи: в РП – **любеть**, **хвлетъ**, **срамятса** (3), **дасохранать** (4); в ПЙ – **любать**, **хвлетъ**, **срамятса** (2), **дасохранять** (3); в Х1 – **любать**, **хвлетъ**, **срамятса** (2), **дасохранать** (3), и в Х2 – **любать**, **хвлатъ**, **срамятса** (3), **дасохранать** (4). От примерите се вижда, че в анализираната позиция мекостта на съгласната има постоянно присъствие, като понякога тя се осъществява в характерното за някои диалектни области окончание **-ет** (Стойков 1993: 235). Нека посочим, че същите форми в Зографската чернова реализират твърди съгласни – **любать** (3v), **срамятсе** (3v), **дасохранать** (5r).

При съпоставката на ГП с останалите текстове бе откроена важна разлика. След съгласните **ж**, **ш** Геров пише буква **и** или краесловен **ь**, без връзка с особености на структурната част, в която е съгласната – **обогатишися**, **вашимъ**, **умножи**, **души** (11), **стражи** (97), **велможи** (112), **прешедшимъ** (124) **нашь** (123), **Нишь** (146), **погубишь** (36), **тысячь** (113), **градежь** (14). Всички намерени примери в съпоставяните текстове са изписани с буква **ы**. Подобна замяна само на пръв поглед е графично явление, всъщност тя се родее с етимологичната мекост на съг-

ласните **ж, ш**, което е съществена черта във виждането на Н. Геров за системата на езика ни. Запазената им историческа мекост е потвърдена и от примерите **чясти** (25) **овчярь** (109), срещу които в Х2 е употребена буква **а**.

Етимологичен правопис с възстановена съгласна **з** в представката **из-** намираме в думата **изчезоша** (5), както тя е изписана в Х2 (1) и Х1 (2), докато в РП (2) и ПЙ (1) е с отразена асимилация – **изчезоша**. При думите **изсъкоша** (57), **изсъкли** (61) Геров не копира Х2, тъй като там те са със съответната асимилационна промяна (23, 25). Наред с това той пише **истребиша** (36), срещу което в Х2 има **изтребиша** (16). Отсъствието на трайна последователност е видно и в този случай.

Възстановява се и начална група **вз-** при глагола **взимали** (7), който в Х1 и Х2 има същия графичен вид, докато в РП (2) и ПЙ (1) е с изпадане на **в** – **зимали**.

В своя препис Геров възстановява непалатализираната съгласна **к** в глаголното окончание за 3 л. мн.ч. – **нарекатъ**(7), същата форма и в четирите сравнявани ръкописа е с палатализация **к : ч** – **наречатъ**.

Анализът на фонетичните особености в откритите разлики от съпоставката потвърждава отсъствието на механичност при изготвянето на ГП, но и не предлага езикови доказателства за съзнателно търсен и трайно изграден модел, последователно присъстващ в преписа. Разпознаването на правила от Геровия езиков модел, опиращи се върху историчността в езика, която е негово теоретично кредо, става видно, но отсъствието на последователност в прилагането им също е факт.

Морфологични особености

Имена

Окончанията за мн. ч. при съществителните имена не показват унификация, но близостта с предписаните плурални форми от Геровия модел е налице. Употребяват се окончания **-ове/-еве** при едносрични съществителни от м.р. – **родове** (6), **кравеве** (8), **князове** (13), **сынове** (15). Откроява се цялата парадигма за съществителното **цар**, при което по падежно правило се използват различни окончания за формите в мн.ч. **-ие, -еве** за Им.п., **-и** за В.п. Съобразно с това предписание Геров употребява **царіе** и **кравеве** (8), но **цари** (8). Съпоставката с другите ръкописи показва същата неустановеност, като крайните реализации невинаги посочват съвпадение, напр. **црове** и **кравеве**;

ц̄реи (3) (РП); ц̄рювы и кралевы; ц̄рей (2) (ПЙ); ц̄рие и краліе (X1, 1) и (X2, 3). Въпреки отсъствието на последователност прави впечатление целенасоченото изоставяне на окончанието **-іе**, както то се среща в X2 и другите предходни ръкописи, и замяната му с други, актуални за периода облици – звѣрове (64), сербы (91) срещу звѣрие X2 (26), сербіе X2 (36). Разпознаваме и предписаното правило за различие в окончанието за мн.ч. **-е**, **-и** при многосрични същ. м.р. с наставка **-ин** съобразно с тяхната падежна позиция – Болгаре, Болгари (7).

Дългите форми при прилагателните имена са основният начин за тяхното представяне в ГП, като те са възстановени дори в позиции, в които всички предходни ръкописи използват кратки форми – на чуждый языкъ (8), лютое время (9), за нихный родъ (6), народъ греческій (44), домъ царскый (98), латинскый языкъ (89). На места основание за тяхната употреба е уеднаквяването на няколко именни групи в изречението, в други случаи може да се предположи включването им с функция на членувана форма (както е предписана нормата за прилагателните имена в Геровия модел).

Не се използват членувани форми при имената, което отразява същата характеристика в съпоставяните текстове. Все пак се срещат някои членувани имена, които Геров включва в ръкописа си, когато те са налице в извора му. Ето как изглежда откритата съпоставка:

неговото ПЙ (5), X1 (4) и X2 (5) // негово РП (4), ГП (11);

во островите X1 (7), X2(7); во островы-ты ГП (17) // во островами РП (7), ПЙ (5);

въ морето X2 (20), в морет X1⁵ (21), во морето ГП (49) // у море РП (21), ПЙ (16);

дръгыти РП (34), дръгыти ПЙ (25), дръгите X1 (33) и X2 (31), другы-ты ГП (79);

подъ командата Рп (50), ПЙ (37), X1 (49), X2 (44), ГП (113).

Падежните форми при имената са последователно употребени, като при съпоставката с X2 бяха отбелязани 42 разлики, от които само при две се предпочита аналитичната форма – у Терново (62, 76), скип-

⁵ В X1 компонентът **т** от членната морфема е вмъкнат между думите, сякаш след тяхното първоначално изписване липсва място, за да се запише гласната. Подобно е положението и в X2, но тук разстоянието между думите е позволило изписването на членната морфема **-то**.

тръ (111); при всички други (40 на брой) резултатът е включване на синтетична именна група. Откроява се съзнателното и целенасочено нормализиране на текста. Резултатите от изследването ни могат да се разделят на няколко групи:

- Аналитичните форми се заменят със синтетични в 21 случая:
получити похвалу (3)// полъчити похвала РП (1); ПЙ (1); Х2 и Х1;
отъ другихъ родовъ и языкъ (7); Х2 (3); Х1 (2)// ѿ други родѡвы
и ѡзыци РП (2)// ѿ други родъ и ѡзыкъ ПЙ (2);

ради вашея ползы и похвалы (7); Х2 (3); Х1 (2)// ради ваша пол-
за и похвала РП и ПЙ (3; 2);

по всю землю (7)// по всѧ землѧ Х2 (4); Х1 (3); ПЙ (4); РП (3);

отъ Римляновъ и мудрыхъ Грекъ (7); Х2 (4); Х1 (3)// ѿ римлѧни
и ѿ мѡдрыи грецы РП (3)// ѿ римлѧни и ѿ мѡдрій грецы ПЙ (4);

многихъ исторіи (8); Х2 (4); Х1 (3)// много історій РП (3)// млого
історій ПЙ (3);

отъ Грековъ (8); Х2; Х1// ѿ грецы ПЙ (4); РП (3);

отъ своего рода (8)// ѿ своего рода Х2 (2); Х1 (1)// ѿ свой родъ РП
(3); ПЙ (2);

на...Азію, тоестъ восточную страну ГП (12)// на Азіа тое восточ-
ная страна Х2 (5);

на Африку; на Европу ГП (12)// на африка; на европа Х2 (5);

оставиль заповѣдь крѣпку ГП (12)// крѣпка Х2 (5);

на Траяна ГП (32)// на траѧнь Х2 (14).

- Въвеждат се падежни окончания за цялата именна група, а не само при едно от имената или за всички имена при изброяване:

въ страсъ Божиємъ (5)// вострасе б̄жіи РП (2)// во страсе б̄жіи ПЙ
(2); Х2 (3); Х1 (2);

у Тракію, у Македонію, у Задгорію, у Дарданію ГП (33)// оу
тракію, оу македоніи, оу задгоріѧ, оу дарданіѧ Х2 (14);

съ великою силною войскою ГП (79, 91)// съ великою силною
войскѧ Х2 (31, 36).

- Променя се падежното окончание:
 - по роду и отечеству Болгарскому (7)// порода и отечество болгарское X2 (3); X1 (2); ПЙ (3); РП (2);
 - отець великаго Константина (Р.п.) ГП (34)// великомъ костандинъ (Д.п.) X2 (15);
 - между оныхъ робовъ ГП (62)// междъ оныхъ рѡбѡ X2 (29);
 - въ Брусѣ ГП (121)// в брѡсѡ X2 (47);
 - у Влахию ГП (78)// оу влахиі X2 (31);
 - съ великою силою (Тв. п.) ГП (31)// с великѡ силѡ (В. п.) X2 (13).

От примерите се вижда, че някои резултати съвпадат с практиката в извора на Геров X2, но не са редки случаите, в които изборът на преписвача не се опира върху него, което доказва съзнателната намеса и редакция на Н. Геров. Възстановените падежни облици отразяват книжовната традиция, засвидетелствана и в църковнославянския, като някои от тях са част и от нормата на руския език, но присъствие на цялостно падежно склонение по руски образец не може да се докаже. Забелязва се като тенденция да се предпочита винителната форма като генерализирана падежна конструкция, което е особено подчертано при имена от ж.р.

Личното местоимение за 1 л. ед.ч. се среща два пъти в предисловието, като и двата текста са според Спиридон Габровски. В ГП в първия случай местоимението **я** (3) се препокрива с текста на Спиридон, но при втората позиция изходният облик **я** е заменен с **азъ** (9). Смесово уместна е замяната на показателното местоимение **онъ**, **оний** с **той** в следните примери – Той Калиманъ покорилъ (103); той ...одолѣлъ (111)// онъ калиманъ X2 (40); оный ѡдолѣлъ X2 (43).

Глаголи

Глаголните форми повтарят смислово изходния текст, но са подложени на корекция според актуалните и коректни за епохата езикови промени.

Миналите деятелни причастия последователно и трайно са представени с установената си в писмената практика структура във вида **пошелъ**, **пришелъ**, **отишелъ**, **нашелъ**, **были** (във всички техни форми), докато срещу тях откриваме в X2 и X1 следните облици – **пойшоль**, **пришоль**, **ѡтишоль**, **нашоль**, **быле** (не посочваме страници поради редовността на явлението).

Преизказните глаголни форми са възстановени там, където глаголният разказ ги изисква, а в Х2 въпреки съседна преизказност е използвана непреизказна форма – **пришли** (109)// **придоша** (42); **изсъкли** (47)// **изсъкоха** (20).

Формата **са** за 3 л. мн.ч. последователно навсякъде е заменена с църковнославянската **суть**.

Повелителната глаголна форма **препишете** ГП (7) заменя **препешети** Х2 (3), **препишете** Х1 (2), **преписъй** ПЙ (2), **преписъйте** РП (3).

Лексикални особености

Промяната на думи не е често срещана в ГП. Забелязаните примери, общо 29⁶ (поради еднотипността на някои промени те са броени като единична проява), могат да се разпределят в три групи.

В първата се включват лексеми, при чиято подмяна е налице фонетична или граматическа разлика, но смисълът е запазен – **почему** (11 и последователно на други места) вместо **защо** Х2 (5); **что** (13 и в други еднотипни употреби) вместо **що** Х2 (6); **многожди** (7) вместо **многоса пати** Х2 (3), ПЙ (2), **многоса пѣти** РП (4); **сирѣчь** (24) срещу **сїйрѣчь** Х2 (10). В тази група попада и замяната на формата за 3 л. мн.ч. **са** с думата **суть**:

или не **суть** имали Болгаре // или не**са** имали болгары (РП) // не**са** имали болгары (ПЙ);

почему дивны судьбы **суть** божїи (6)// **защоса** дивны съдбы **бжїи** Х2 (3), Х1 (4), ПЙ (3), РП (2).

Последният пример е особено интересен, тъй като промяната засяга разбирането на структурата и чрез словоредата, поради което се получава по-различно смислово членение на изречението. Справката с Паисий Хилендарски недвусмислено посочва източника на фразата в съпоставяните текстове:

дивни съдъ, съдбы **бжїи** (Зографска чернова, л. 2)⁷.

⁶ Отчетени са променените думи само от съпоставката с Х2 като текст, от който Н. Геров прави своя препис. За пълнота в тези случаи привеждаме резултатите и в другите ръкописи. Имаме интересни наблюдения за връзките между сравняваните ръкописи по линия на лексикалните избори, осъществени от техните автори, върху които ще се спрем по-подробно в следващо изследване.

В ГП съществителното **народ** се свързва с глаголи в ед.ч. за разлика от мн.ч. в Х2 – **народъ...**, **который воева** (29)// **народъ...**, **которій воеваша** (13).

Втората група включва подмени, които имат отношение към смисъла на избраната лексема, поради което те са особено показателни за личния стил на Н. Геров. За пълнота ще приведем контекстовата употреба в ГП.

◇ Болгаре ...**были славни и чудны**⁸ по всю землю (7) – срещу **чвени** Х2, Х1, ПЙ, РП;

◇...**како мятежныхъ** укротити и **истребити**; **како навькнеши врагомъ** ополчатися въ **бранѣхъ** и **потребити ихъ** (5) – срещу **искоренити; побѣдити** Х2, Х1, ПЙ, РП.

Думата **мятежныхъ**, осмислена като прилагателно име, за първи път се появява в Х1 (2), така тя е употребена и в Х2 (3), докато в предхождащите ги ръкописи тя е съществително име **матежихъ** ПЙ (1), РП (2). Интересен е фактът, че като прилагателно име тя е включена в текста на Зографската чернова (2г).

◇ **созыдалъ** (105, б.м. – отнася се за манастир) – срещу **создалъ** Х2 (41);

◇ царь Муртагонъ ...**обѣщася**, ако прѣстанеть оный (б.м. – на Бог) **гнѣвъ**, совершенно да **пріимемъ** веру христіанскую (65) – срещу **воспріимъ** Х2 (26);

◇ отъ своего рода славянскаго они **най славни** были (8) – срещу **най силни** Х2, Х1, ПЙ и **най сылны** РП;

◇ **како не суть имали** наши Болгарски цари ...**бѣзь** лѣтописны книги...(9) – срещу **быле** Х2, Х1, ПЙ, РП;

⁷ Повече за съвременното коректно смислово съответствие на тази фраза виж Велинова, Пеев 2013: 19.

⁸ По наше мнение замяната в случая е целенасочена, подбрана е смислово ясна дума. Справката с речника на Н. Геров показва основанията за това. Така за **чудни** е посочено значение 'что има някаква особеност да докарва чудене; чудовный', а за **чюеный** – 'чутный, чутовный' (като второ значение) (Герров 1978: 563). Изглежда, желанието на Н. Геров е било да подчертае това значение на думата, а не нейното осмисляне като причастие от **чуя**.

◇ и самъ пошелъ на Маджары до конецъ разориль всю Маджарску землю (68) – срещу в' конецъ Х 2 (28).

В третата група можем да поставим тези случаи, в които има пропусната или добавена дума, фраза или по-голяма лексикална цялост. Примерите са само няколко, но те са знак, че преписът не е механичен, че преписвачът е обмислял структурата на изреченията и връзката ѝ с техния смисъл и комуникативни цели. Ето и няколко съпоставки между ГП и Х2:

Паки пошелъ Султанъ Муратъ и на Сербовъ на князя Лазаря убиль Милошъ Султанъ Мурата на Косово поле, въ той день убиха и князя Лазаря и Милоша Момчила при царскій шаторъ въ ... ГП (130);

Паки пойшолъ Султанъ муратъ и на сербовъ, на княза лазара и бишаса на косово поле. При шаръ планена, ..., но милошъ момчилъ зетъ княза лазара, убиль Султанъ мурата на косово поле. Въ той день убиха и княза лазара и милоша момчила при... Х2 (50);

Въ той бой едва спаслъ животь свой бѣгствомъ у Цариградь ГП (48);

едва спаслъ животь свой бѣгствомъ чрез' море у цри гра Х2 (44).

Езиковият съпоставителен анализ на ГП дава основания за някои изводи:

- При преписа Н. Геров не използва езиковия модел, който сам употребява и който го представя като идеолога на Пловдивската школа от третата четвърт на XIX в. Отсъстват такива основни правила (правописни и отразяващи фундаментални говорими езикови особености) като вокал [ъ] и графемите за него. Но пък не може да се отрече, че етимологичното начало в собствените му виждания за новобългарския език обуславя възстановената мекост на **ж, ч, ш**; етимологично коректната употреба на буква **ѣ**; употреба на буква **ь** за означаване на краесловна мекост. Отстранени са тясно диалектни езикови прояви в лицето на **редукцията** на широките неударени гласни, като неприсъстващи в конкуриращите се езикови варианти от третата четвърт на XIX в.; изоставени са диалектните облици на **еловото причастие** и се използва характерното за книжовната традиция.

- Промените, направени от Н. Геров, **нямат** за цел цялостно възстановяване на църковнославянската езикова норма. Намесата на

автора в езиковия избор се отнася предимно до езикови прояви, които имат за първооснова среднобългарската книжовна традиция, добре позната от Н. Геров: като **дългите форми на прилагателните имена**; запазена употреба на показателните местоимения **той, та, то**; избор на **окончания за мн.ч.** при същ.им. от м.р.

- Текстът **не** е подготвян за отпечатване в руско издание, т.е. трудно бихме намерили езикови основания за предполагаем руски читател. Макар някои от езиковите промени да имат паралел в руския език, те много често са част от собствения модел на Н. Геров. Такива са облиците **зачто, что**. Нещо повече – където неговият протограф предлага **членувани** именни форми, Геров ги запазва всички; запазва **преизказните** глаголни форми и ги възстановява, когато граматичното обкръжение ги изисква.

Езиковите параметри на ГП не могат еднозначно да отговорят на въпроса **защо** е направен преписът и **кога** се е случило това. Справката с документална информация е наложителна, тъй като е единственият начин да бъдем коректни към автора и неговата епоха. Сравняването на данни от различни източници бе подчинено на няколко предварителни тези, някои от тях изказани в други погледи към и за ГП: дали преписът е правен, за да се използва като **ръкописен учебник по българска история**; дали е осъществен **преди 1853 г.** или в **началото на 60-те години на XIX в.?**

Знаем от биографията на Н. Геров, че той е бил учител в Копривщенското училище в периода 1846 – 1848 г. и в Пловдивското класно училище в периода 1850 – 1853 г. Знаем още и това, че той води обучението по учебници във вид на записки, често прилежно преписвани от учениците. Справката ни с различни източници (публикувани учебни програми във в. „Цариградски вестник“, спомени на негови ученици) за учебната програма на двете училища за посочените учебни години **не откри** учебен предмет българска история (едва в учебните програми от началото на 60-те години на XIX в. той се появява). Но пък неговият ученик и племенник Теодор Панчев в статията си „Хаджи Геро Мушек и Найден Геров – баща и син учители“ (Панчев 1905) в примерите от ръкописни учебници от Н. Геров дава и твърде дълъг текст от учебник по българска история (Панчев 1905: 178 – 180), без да уточнява при кое свое учителстване Геров е преподавал този предмет. В същата статия на Т. Панчев е включено много детайлно представяне на предметите, част от учебната програма на училището в Копривщица и в нея няма предмет „Българска история“. За тези години на Н. Геров като учител в Копривщица, намираме сведения и в спомените на него-

вия тогавашен ученик Хр. Г. Данов: „При Герова чух майчиния си език и видях що е наука; тогава ми се отвориха очите, светна ми и разбрах, че съм бил българин, че има с какво да се навдигаме и ние българите и че трябва да радим за бащиния“ (подчертаното е от мен – М. К.) (Данов 1905: 196). За интереса на Н. Геров към историята на народа му намираме сигурно доказателство в стихотворението му „Цар Гръм пред Цариград“ с подзаглавие „според описание от гръцки историци“, поместеното от Т. Панчев във вече посочената статия. То е с дата: Одеса, 1846 г. От архива на Н. Геров неговият ученик включва и няколко исторически разказа, които по неговите думи Геров е чел на своите ученици. Всички посочени данни затвърждават няколко неоспорими факта за Н. Геров:

→интересът му към българската история е ранен, той целенасочено търси всички достъпни за него източници;

→въпреки отсъствието на учебен предмет българска история тя присъства като неотменна част в обучението, най-вероятно в часовете по български език или по всеобща история;

→преписът на Х2 Н. Геров прави най-вероятно, докато е учител, т.е. **преди 1853 г.**, като е възможно това да се е случило още по време на неговия престой в Русия (1839 – 1846 г.).

В този аспект на осмисляне на историческите източници е възможно да поставим и направения от него препис на Паисиевата история. **Липсват** обаче сигурни данни за неговия автограф като за истински ръкописен учебник по българска история⁹, по който учениците са си водили записки и който са преписвали. Интересно е да посочим, че в своите спомени Й. Груев (ученик на Н. Геров през интересуващите ни години) разказва как баща му е донесъл една ръкописна книга, от която им е чел и разказвал за българските царе и за която той сам предполага „тоя ръкопис ще да е бил, по всяка вероятност, Паисиевата история“ (Груев 1906: 4). Логично е да предположим, че ако Н. Геров е давал на своите ученици да преписват ГП в качеството му на ръкописен учебник, Груев би споменал този факт.

Идеята за ГП като ръкописен учебник по българска история не намира подкрепа и в езиковите особености на текста. Ако намерението на Геров е било да го ползва като всички останали свои ръкописни записки, най-логично би подчинил източника си на собствения си

⁹ Повече за коректността при разпознаването на ръкописни учебници по българска история в преписи на Паисиевия текст вж. Радев 2013.

езиков модел за новобългарския книжовен език. Езиковите данни не дават сигурни доказателства и за вероятна подготовка на ръкописа за последващо отпечатване, още повече че той не е и завършен. Така въпросът дали ГП е имал своите читатели във времето, в което е създаден, остава отворен.

Езиковите параметри на ГП оставят у нас усещането за многопластови влияния, при които старото чрез езиковата историчност се преплита с новото в езиковонормативен план. В своите езикови решения Н. Геров остава в духа на Паисиевата история с нейния хибриден език. Изборите, направени от високообразования преписвач, имат за резултат възможния за неговото време „славянобългарски език“. Така направеният около 100 години след написването на Паисиевата „Славянобългарска история“ ГП е поредният неин езиков прочит, съхранил знаците на историчността и осъществил езиковия континуитет по свой оригинален начин.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 1966:** Ангелов, Б. *Рилска преправка на „История славянобългарска“*. София: БАН, 1966.
- Велинова, Пеев 2013:** Велинова, В., и Д. Пеев. Щрихи към личността и делото на Отец Паисий. // *„История славянобългарска“ и духовният живот през 30 – 40-те години на XIX век. Юбилеен сборник*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2013, 19 – 43.
- Геров 1978:** Геров, Н. *Речник на българския език. Фототипно издание*. София: Български писател, т. 5, 1978.
- Груев 1906:** Груев, Й. *Моите спомени*. Пловдив: печатница на Хр. Г. Данов, 1906.
- Данов 1905:** Данов, Хр. Г. *Юбилеен сборник*. Пловдив, 1905.
- Димитрова, Пеев 2012:** Димитрова, М., Д. Пеев. Из историята на *Историята* – преписи и преработки на Паисиевия текст. // *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*, *Филология*, том 50, кн. 1, сб. А, 2012 г., 50 – 71.
- Златарски 1899:** Златарски, В. Към въпроса за тъй наречените преправки на „История славянобългарска“. По повод един новооткрит препис от тия преправки. // *Периодическое списание на Българското книжовно дружество в София*, 1899, № LIX, 723 – 757.
- Караджова 2012:** Караджова, Д. Чирпанска преработка на Паисиевата история. Монах Харитон и неговите ученици. // *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*, *Филология*, том 50, кн. 1, сб. А, 2012 г., 32 – 49.

- Кемалова 2012:** Кемалова, А. Наблюдения върху употребата на някои нелични глаголни форми в така наречения Кесариев препис на Паисиевата история. // *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*, Филология, том 50, кн. 1, сб. А, 2012 г., 237 – 246.
- Кръстева 2012:** Кръстева, М. (Не)знайното в академичната наука за Геровия препис на „История славянобългарска“ и културните връзки Паисий – Геров. // *Геров препис на „История славянобългарска“*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012, 149 – 174.
- Кръстева 2013:** Кръстева, М. За (не)знайното в (психо)биографията на монаха таксидиот Харитон Рилец. // *„История славянобългарска“ и духовният живот през 30 – 40-те години на XIX век. Юбилеен сборник*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2013, 139 – 156.
- Начов 1894:** Начов, Н. Забележка за Паисиевата история. // *Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средец*. София, 1894, № XLVI, 505 – 525.
- Николова 2012:** Николова, Н. Още един аспект на значението на „История славянобългарска“. // *Език и литература*, 2012, № 3 – 4, 61 – 65.
- Панчев 1905:** Панчев, Т. Хаджи Геро Мушек и Найден Геров – баща и син учители. // *Христо Г. Данов. Юбилеен сборник*. Пловдив, 1905, 164 – 198.
- Радев 2012:** Радев, Ив. Паисий Хилендарски и Спиридон Рилски. Хипотеза за компилациите на „История славянобългарска“ като вариант на „свавторство“. // *Език и литература*, 2012, № 3 – 4, 23 – 40.
- Радев 2013:** Радев, Ив. Паисий Хилендарски – към митовете за неговото дело с днешна дата. // *„История славянобългарска“ и духовният живот през 30 – 40-те години на XIX век. Юбилеен сборник*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2013, 7 – 18.
- Радева 2012:** Радева, Н. Белочерковският препис (1843 г.) на „История славянобългарска“ и процесите в книжовния български език. // *Език и литература*, 2012, № 3 – 4, 66 – 84.
- Радева 2013:** Радева, Н. *От езика на „История славянобългарска“ към езика на нейните преписи*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, ч. I, 2013.
- Стойков 1993:** Стойков, Ст. *Българска диалектология*. София: БАН, 1993.
- Стоянов 1962:** Стоянов, М. Преписи на Паисиевата „История славянобългарска“. // *Паисий и неговата епоха (1762 – 1962)*. Сборник от изследвания по случай 200-годишнината от „История славянобългарска“. София: БАН, 1962, 557 – 597.
- Тончева 2012:** Тончева, Хр. Езиково-лексикална съпоставка на Зографската чернова с ранните преписи на Паисиевата „История“. // *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*, Филология, том 50, кн. 1, сб. А, 2012 г., 222 – 235.

Тошева 2009: Тошева, Ат. *Езикът на „История во кратце о болгарском народе славенском“ на йеросхимонах Спиридон (1792 г.)*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2009.

Източници

Втора Харитонова преправка (Х2), НБКМ, БИА, № 1114 (изготвена от монаха таксидиот Харитон Рилски в Чирпан, 1831 г.) (дигитално копие).

Геров препис (ГП), НБКМ, БИА, ф. № 22, оп. I, а.е. 622 (изготвен от Найден Геров в Пловдив (без посочена година в преписа) (дигитално копие).

Зографска чернова 2012: Паисий Хилендарски. *История славянобългарска 1762*. Критическо издание с превод и коментар. Текста подготвиха за печат Д. Пеев, М. Димитрова, П. Петков. Превод Д. Пеев. Коментар А. Николов, Д. Пеев. Предговор от иеродякон Атанасий. Света гора Атон, Славянобългарска зографска обител, 2012.

Поп-Йоанова преправка (ПЙ), НБКМ, БИА, № 1113 (изготвена от поп Йоаникия Петкович в с. Змеево (Старозагорско), 1830 г.) (дигитално копие).

Първа Харитонова преправка (Х1), НБКМ, БИА, № 1115 (изготвена от монаха таксидиот Харитон Рилски в с. Змеево (Старозагорско), 1831 г.) (дигитално копие).

Рилска преправка (РП), НБКМ, БИА, № 775 (изготвена от Паисий Николаевич Рилски в Рилския манастир, 1825 г.) (дигитално копие).